

Sovyet Öncesi Dönemde Güney Sibirya Türk Lehçelerinin Yazı Dilinin Gelişimi

Prof.Dr. Gülsüm KILLI YILMAZ
TL1044 Kuzeydoğu Türk Lehçeleri Edebiyatı Tarihi

Sovyet öncesi yazılaştırma süreci Güney Sibiry'a'da Altay Bölgesinde 1828-1830 yıllarında Makariy Gluharyov tarafından Altay Misyonu'nun kurulmasıyla, bu dönemde Ruslarla ilk olarak iletişime geçen ya da ilk olarak Hristiyanlaştırılan kesimin dili üzerinden başlamıştır.

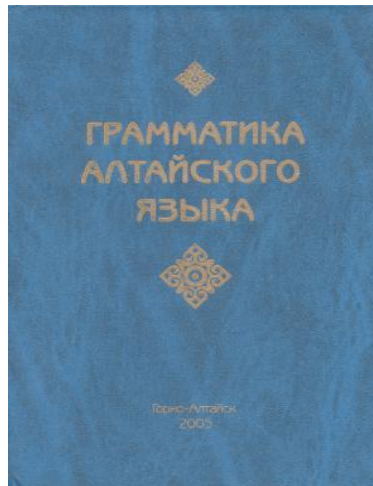
Makariy bu bölgedeki halkın dilini öğrenmiş hemen hemen bütün İncil'i, kısa kutsal tarih ve katehizisi, pek çok ilahiyi, psalmayı Teleüt ağız temelinde Altaycaya çevirmiştir. 1830 yılında erkek ve kız çocukları için okuma-yazma ve dini eğitimin verildiği okullar açılmıştır. 1843 yılında Makariy sağlık durumu sebebiyle Altay misyonunu terkedince yerine S. Landışev geçmiştir. 1843'te Makariy'in vaftiz ettiği bir Teleütü gönderdiği Mıyut'ta Mıyut misyoner kampı açılmış 1950'lerin başında Hristiyanlığı kabul eden Teleüt ailelerin sayısı 30'a yükselmiştir. 1858 yılında Şorların yaşadığı bölgede Kuzedeyev misyoner kampı kurulmuş, burada Şorların yanısıra Kumandılar Hristiyanlığa davet edilmiş, bu arada çok sayıda misyoner okulu açılmıştır.

1840'lı yıllarda da Altay Misyonu Altay alfabesi konusunda çalışmalar yürütmüş ve pek çok dini içerikli eserin yanı sıra farklı konuda birkaç eser de yayımlamıştır. 1860'lı yıllarda misyon eğitim-öğretim işlerine daha çok önem vermiş, Altaylı öğrenciler dönünce misyonda çalışmak üzere Kazan'a öğrenim görmek üzere gönderilmiştir. 1876'da misyon içinde tercüme komisyonu oluşturulmuş, Altayca çevirilerin yayımlandığı Kazan ile iletişim halinde bulunarak Rusça dini literatür Altaycaya çevrilmiştir.

Altay misyonunun okullarında yetişen yerli halkın temsilcileri de dini literatürün çevirisi, ya da din içerikli eserlerin yayını konusunda çalışmalar yapmışlardır. Bunlar arasında ilk Altaylı şiir ve öykü yazarı V.M. Çevalkov, ilk Şor alfabe kitabının yazarı Matur misyoner kampında yetişen İoann Ottığaşev sayılabilir.

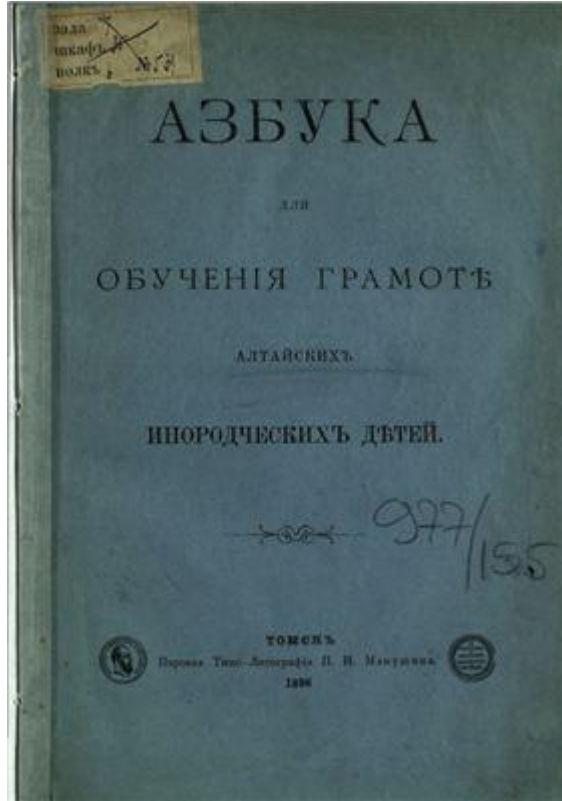
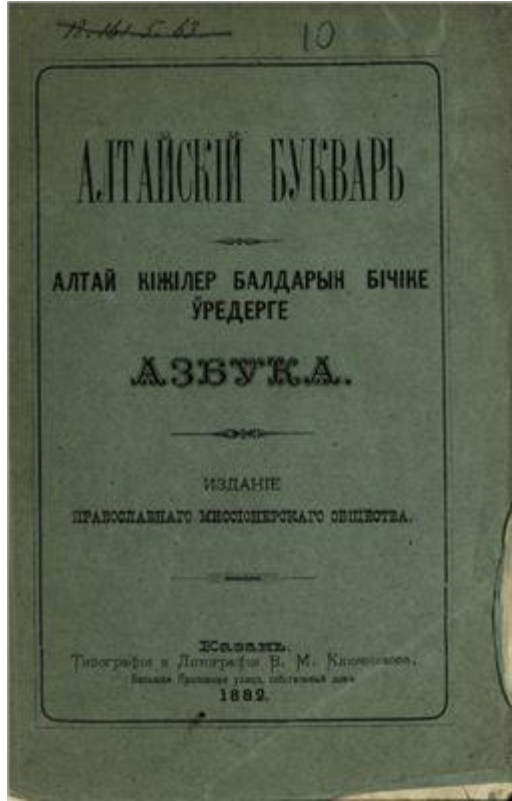

L. Landışev tarafından hazırlanmaya başlayıp V. Verbitskiy tarafından tamamlanan ve başta N.İ. İlminskiy olmak üzere İeromonah Makariy ve Prof. A.K. Kazambek redaktörlüğünü yaptığı (Ařnin 2005: 327) ilk Altay grameri *Grammatika altayskogo yazıka* (Kazan, 1869) ve Altay ve Aladağ Lehçeleri Sözlüğü *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy* (1884), ayrıca Altaylar hakkında etnografik bilgilerin yer aldığı V. Verbitkiy'in *Altayskiye inorodtsı "Altay Yerlileri"* (Moskova, 1893) adlı çalışmalar misyonerlerin Altay dili ve kültürünün araştırılmasına ve öğrenilmesine yönelik yaptıkları en önemli bilimsel çalışmalardan sayılmaktadır.

1869'da yayımlanan Gramer'in Önsöz'ünde Tomsk Guberniyası'nda Biysk ve Kuznetsk okruglarında yer alan Altay'da dilleri birbirinden oldukça ayrılan dört kabilenin yaşadığı belirtilmektedir: 1) Teleütler; 2)Altay Kalmıkları ya da sadece Altaylar (Altay-Kiji); 3)Şorlar; 4)Kara Tatarlar (Tuba-Kiji). İlk defa Biysk Uyezdi'inde Ulalu'da Altay Misyonu kurulduğunda Misyon'un kurucusu olan Arhimandrit Makariy daha önceden Kuznetsk Bölgesin'nden gelip Ulalu'ya yerleşen Teleütlerle tanışmış, bu sebeple de ilk olarak Hristiyanlığı kabul eden bu grubun dili de "Altay Misyonunun Resmi Dili" olarak seçilmiştir. Teleütlerin dili ile oldukça yakın olan Altay Kalmıklarının dilinin bütünü Misyon tarafından Altay dili olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte Misyon'da tercüme konusunda çalışanları çoğu Ulalu'da yaşayan Teleütlerdir. Gramer çalışması da Altaycanın yani Teleüt ve Altay Kalmıklarının dillerinin gramerini büyük ölçüde yansıtmaktadır. Bununla birlikte Şor ve Tubaların diline de değinilmiştir (*Grammatika altayskogo yazıka* 1869: II-IV). (*Grammatika altayskogo yazıka* 1869: II-III).

V. Verbitskiy, *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka* (1884)'nın önsözünde de Altay yerlilerinin dilinin Altay (Teleüt) ve Aladag (Kara Tatar) olmak üzere başlıca iki lehçesi olduğu, Altay lehçesinin başlıca Biysk okruğunda, Aladag lehçesinin ise Kuznetsk ve Minusinsk'te konuşulduğunu, Altay ve Teleütlerin yaşadıkları her yerde tek bir lehçeyi konuştukları halde Kara Tatarların Kondom (Şor) (a)Yukarı Kondom, b)Aşağı Kondom), Matır, Abakan (a)Yukarı Abakan, b)Aşağı Abakan ya da Kaça); 4)Yukarı Biysk ve Aşağı Biysk veya Kumandı olmak üzere alt lehçelere ayrıldığını belirtir (*Slovar' altayskogo i ...* 2005: 1).

1831 yılında Altay Ruhani Misyonu üyelerinin çalışmalarıyla Şorca Kiril esasında yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Misyon üyelerinden V.İ. Verbitski'nin "Türk Dilinin Altay ve Aladag Lehçeleri Sözlüğü (*Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*)" (1884) adlı çalışması, "Kuznetsk Okruğu'nun Doğu Yarısındaki Yerliler İçin Kutsal Tarih (*Svyaşçennaya istoriya dlya inorodtsev vostoçnoy polovini Kuznetskogo okruga*)"(Kazan, 1883), "Şor Lehçesinde Cennet Yolu Rehberi (*Ukazaniye puti v tsarstvoye nebesnoye na şorskom nareçii*)" (Kazan, 1884), "Kuznetsk Vilayetinin Doğu Yarısındaki Yerliler İçin Şor Alfabe Kitabı (*Şorskiy bukvar' dlya inorodtsev vostoçnoy polovini Kuznetskogo okruga: Şor kijileri balaların piçikke ügretçe*)" (Kazan, 1885) misyonda görev yapan din adamlarının çalışmalarının ürünüdür.

Списокъ

АЗБУКА

ДЛЯ
**ОБУЧЕНІЯ ГРАМОТЪ
ИНОРОДЧЕСКИХЪ
ДѢТЕЙ**

Списокъ
Списокъ

Кузнецкаго Язика.

Томскъ.
Издательство Кузнецкаго Языка.
1906.

Списокъ

А У Ш Ч

Аа уу шш чч Аа уу шш чч Аа уу шш чч

Б О

Бб оо Бб оо Бб оо Бб оо Бб оо

Л Ы

Лл ыы Лл ыы Лл ыы Лл ыы Лл ыы
Лл ыы Лл ыы Лл ыы Лл ыы Лл ыы

М О У

Мм оо уу Мм оо уу Мм оо уу Мм оо уу
Мм оо уу Мм оо уу Мм оо уу Мм оо уу

Н Е Э

Нн ее ээ Нн ее ээ Нн ее ээ Нн ее ээ
Нн ее ээ Нн ее ээ Нн ее ээ Нн ее ээ

19. yüzyıl sonunda Altayları oluşturan grupların nüfuslarıyla ilgili farklı tahminler bulunmaktadır. V.A. Zverev S.K. Patkanov'a dayanarak 1897'de Altay-Kijilerin 20915, Şorların 13.902, Teleütlerin 9200, Tubaların 6342, Telengitlerin 5169, Kumandıların ise 4092 kişi olduklarını tespit etmiştir. Moskalenko ise Altay'daki tüm Türk nüfusun 35284 olduğunu, bunun da 4061'ini Teleütlerin oluşturduğunu belirtmiştir (Moskalenko 2004). Her durumda 19. yüzyıl sonunda Altaylarda Teleütlerin sayıca en büyük grubu oluşturmadıkları anlaşılmaktadır. Gramer'in de önsözünde belirtildiği üzere bu dönemde büyük ölçüde ağız temelinin belirlenmesindeki temel sebep ilk olarak Hristiyanlığa geçiş ve Rus nüfus ile ilişkilerin daha yoğun oluşudur.

Hakaslarda da SSCB öncesinde kısıtlı olarak Misyoner alfabesi kullanılarak dinî içerikli eserlerin yazıldığı az sayıda örnek vardır. Bununla birlikte Hakasça yazılan ilk metinler Sagay ağzındadır. Ünlü Türkolog Nikolay Fyodoroviç Katanov'un ağabeyi öğretmen ve papaz Nikolay Fyodoroviç Katanov (Hakas adı Poya) (1858-1892) 15 Temmuz 1876 yılında Askiz nehrinde vaftiz edilmek üzere toplanmış olan 3000'e yakın kişiye Şorcadan Sagay ağzına tercüme ettiği "Simvol veri" adlı dua metnini okuduğu, ayrıca başka duaları da Sagay ağzına tercüme ettiği bilinmektedir (Gladişevskiy 2003: 257-259). Ust-Yesin Yevdokiya Misyoner Kilisesi rahibi tarafından Yenisey vilayetinde Minusinsk bölgesindeki "Abakan yerlilerinin diline" çevrildiği ifade edilen "*Besedi gotovyaşçemusya ko svyatomu priçaşçeniya ob istinnom boge i istinnoy vere*" (Tomsk) ile aynı kilisenin rahibi olan Simeon Çismoçakov tarafından tercüme edildiği belirtilen "*Kudaydın için ireletken ağa ıg Kipriyanman istinanın konıgı*" *Jitiye i stradaniya svyatogo svaşçennouçenika Kipriana i İustia* (Tomsk: Tipografiya yeparhial'nogo bratstva: 1899) adlı dinî metinler de Hakas Türkçesinde yazılmış ilk metinler arasında sayılabilir. Şorca mı yoksa Sagay ağzında mı yazıldığı konusunda tartışmalar bulunan söz konusu metinleri inceleyen Anjiganova, bu metinlerin Sagay ağzının özelliklerini yansıttığını belirtmiştir (Anjiganova 1951: 122-124). Burada ağız seçimi anne tarafından Kaç, baba tarafından Sagay olan Katanov'un hitap ettiği topluluğun kullandığı ağzın Sagay olması, ya da Sagay ağzının kaynak dil olan olan Şorcaya daha yakın oluşu ile açıklanabilir.

Sonuç olarak Sovyetler Birliđi öncesinde Misyoner alfabesi kullanılarak Altay, Şor ve Hakaşçanın yazıldığı, daha çok dinî eserlerle ve çevirilerle sınırlı bile olsa bir literatürün oluştuğu ve eğitim-öğretimde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yine de Sovyet öncesi dönemde yaygınlaşmış bir yazı dilinden söz etmek mümkün olmamaktadır. Ölçünlü dillerin daha geniş kitlelerce çok çeşitli işlev alanlarında kullanımı ve benimsenmesi temel olarak SSCB'nin kuruluşundan sonra başlamıştır.

Sahacanın ilk kez yazıya geçirilmesi ve araştırılması Doğu Sibirya ve Uzak Doğu topraklarının keşfedilmesi ile ilişkilidir ve Sibirya'ya çeşitli bilimsel araştırma gezilerine katılmış olan batılı bilim adamlarıyla başlamıştır. İlk Sahaca kayıtlar Nicolaas Cornelis Witsen (1641-1717), Philip Johan von Strahlenberg (1676-1747), Peter Simon Pallas (1741-1811), Gerard Friedrich Miller (1705-1783), Georg Wilhelm Steller (1709-1746), Georg Adolf Erman (1806-1877) Yakob Johann Lindenau (1710-1795), Johann Christoff Adelung (1732-1806), Dimitriy Pavloviç Davidov (1811-1888) gibi bilim adamları tarafından hazırlanmış olan sözcük listeleri ya da dua çevirilerinden ibarettir. Hollandalı haritacı, devlet adamı ve girişimci olan Nicolaas Witsen tarafından yayımlanan. *Noord an Oost Tartarye* (Tartarya'nın Kuzey ve Doğusu) adındaki iki ciltten oluşan çalışmada (Amsterdam, 1692- 1705) yer alan "Babamız (Rus. *Otçe naş/ Alm. Vater unser*)" duasının Sahacaya çevirisi Sahaca kaydedilmiş ilk metin olarak kabul edilir.

Sahacanın yazıya geçirilmesinde önemli çalışmalar yapan bir grup da bölgede görev yapan Hristiyan din adamlarıdır. 1819 yılında ilk kez papaz G. Ya. Popov tarafından gençlere Hristiyanlık ile ilgili kuralların açıklandığı dinî bir eserin Sahacaya çevirisi misyoner alfabetiyle yazılarak yayımlanmıştır (*Sokraşçenniy katehizis dlya obuçeniya yunoşestva pravoslavnomu zakonu hristianskomu, perevedenniy na yakutskiy yazık, s prilojeniyem vperedı tablitsı dlya skladov i çteniya grajdanskoy peçati, İrkutsk, 1821*). Ancak Popov'un kullandığı alfabe yaygınlık kazanmamıştır.

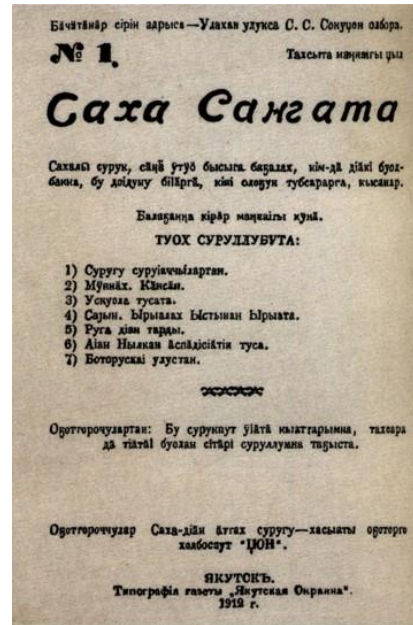
19. yüzyıl ortalarından itibaren Sahacanın bilimsel olarak araştırılmasına yönelik çalışmalar başlamıştır. Sahacanın yazıya geçirilmesi ve araştırılması ile ilgili ilk anıtsal çalışma Otto von Böhlingk tarafından yapılmıştır. Böhlingk, *Über die Sprache der Jakuten* (St.Petersburg, 1851) adlı eserinde Sahacanın gramerinin yanı sıra bir kısım sözlük malzemesini de vermiş, ayrıca *Jakutischer Text* başlığı altında da, Saha sözlü edebiyatı ürünlerini sunmuştur. Böhlingk Sahaca örnek ve metinleri Sahaca için düzenlenmiş olan Kiril alfabesiyle yazıya geçirmiştir. Böhlingk'in gramer çalışmasının başında yer alan metinler kısmında Saha topraklarında dünyaya gelmiş ve büyümüş olan ve o zaman St. Petersburg'da yaşayan Rus asıllı A.Y. Uvarovskiy'in anılarını Sahaca olarak kaleme aldığı "Uvarovskiy'in Anıları (*Ubarıskay Axtuta*)" başlıklı kısım ilk Sahaca yazılı edebiyat ürünü olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Böhlingk'in çalışması ilk akademik gramer çalışması olmasının yanı sıra ilk Sahacanın ilk yazılı edebiyat ürününü içermesi bakımından da önem taşımaktadır.

1853 yılında kilise kitaplarının Sahacaya çevrilmesi ile ilgili bir komitenin kurulmasıyla çok sayıda dinî eser Sahaca olarak yayımlanmıştır. Bu komitenin başında Sahacayı oldukça iyi bilen başpapaz (*protoiyerey*) Dmitriy Hitrov bulunuyordu. Hitrov, Rus alfabesi ve Sahacaya özgü sesler için eklediği birkaç harften oluşan alfabeyi kullanarak 1857 yılında bir dizi kilise kitabının çevirisini tamamlamıştır. Böhtlingk'in eserinden de haberdar olan Hitrov, Sahacanın öğrenilmesine yönelik olarak "Yakut Dilinin Kısa Grameri (*Kratkaya grammatika yakutskogo yazıka*) adlı gramer çalışmasını hazırlamış ve 1858'de Moskova'da yayımlamıştır.

XIX. yüzyıl boyunca "Yaradılış Kitabı" (*Kniga Bitiya*, Moskova, 1858), "Dualar ve Mezmurlar" (*Çasoslov i psaltrır'*, Moskva 1858), "İncil" (*Yevangeliye*, Moskova, 1858), "Aziz Havarilerin Hayatları" (*Deyaniya svyatıh apostolov* (Moskova, 1858), "İonn Zlatoust'un İlahi Liturjisi ve Duaları" (*Bojestvennaya liturgiya İonna Zlatousta i trebnii*, Moskova, 1858), "Kısa Kutsal Tarih" (*Kratkaya Svyaşennaya İstoriya*, Yakutsk, 1866), "İlahi Kitabı" (Kanonnik, Kazan, 1883), "Ortodoks Hristiyan İnancı Hakkında Ders" (*Pouçeniye o provoslavnoy hristianskoy vere*, Kazan, 1891), "Yakutlar İçin Alfabe Kitabı" (*Bukvar' dlya yakutov*, Kazan, 1895) gibi yüzlerce dinî eser ile yönetimle ilgili bazı resmî emirname ve genelgeler de Sahacaya çevrilmiştir.

XIX. yüzyıl sonlarında E. K. Pekarskiy, S.V. Yastremskiy gibi bu bölgeye sürgün olarak gönderilen araştırmacılar Sahacanın araştırılması ile uğraşmışlar ve anıtsal çalışmalar ortaya koymuşlardır. Yastremskiy'in "Yakut Dilinde Durum Ekleri (*Padejnyye suffiksi v yakutskom yazıke*)" başlıklı çalışması 1898'de, büyük ölçüde Böhtlingk'in gramerinin etkisi hissedilen "Yakut Dili Grameri (*Grammatika yakutskogo yazıka*)" ise 1900'da İrkutsk'ta yayımlanmıştır. 1929 sayfalık üç ciltten oluşan Yakut Dili Sözlük'ü (*Slovar' yakutskogo yazıka*) ise Polonyalı sürgün E. K. Pekarskiy tarafından hazırlanmıştır. Böhtlingk ve Hitrov'un gramerlerini de gören E. K. Pekarskiy, bu eserlerin Sahacanın söz varlığını yeterince yansıtmadıklarını farketmiş, D. D.Popov, V. M. Ionov ve diğerlerinin yardımlarıyla ve 1894'ten itibaren Saha Türklerinin boyları arasında dolaşıp derlediği atasözleri, bilmeceler, masallar vb. sözlü edebiyat ürünleri vasıtasıyla bugün de Sahacanın yazılı dili, ağızları, halkbilimi gibi alanlarda yapılan çalışmalarına kaynaklık eden sözlüğünü hazırlamıştır. Son şekliyle 1907-1930 yılları arasında on üç fasikül halinde yayımlanan bu dev çalışma Saha Türkçesinin söz varlığının, ağızlarının, sözlü edebiyatının, geleneklerinin araştırılması konusunda eşsiz bir kaynak olarak değerini korumaktadır.

20. yüzyıl başlarında Sahaca süreli yayınlarda da yer almaya başlamıştır. Saha sözlü edebiyat ürünlerinin yazıya geçirildiği, Rus edebiyatından çevirilerin yer aldığı, Rusça yayımlanmakta olan *Yakutskiy kray* (1907-1908) gazetesinin Sahaca eki *Saxa doyduta*, *Yakutskiy Jizn'/Saxa oloğo* (1908-1909), *Golos Yakuta/Saxa Sañata* (1912-1913) gibi gazete ve dergilerde Sahaca yazı dili olarak kullanılmaya başlanmış, A.Kulakovskiy, A.Sofronov, N. Neustroyev gibi yazarlarca da geliştirilmiştir.

1912-1913 yılları arasında yayımlanan *Saxa Sañata* adlı edebiyat dergisinin ilk sayısı.